

**ЦЭНТР ДАСЛЕДАВАННЯУ БЕЛАРУСКАЙ
КУЛЬТУРЫ, МОВЫ І ЛІТАРАТУРЫ
НАН БЕЛАРУСІ**

**ФІЛІЯЛ “ІНСТЫТУТ МОВЫ І ЛІТАРАТУРЫ
ІМЯ ЯКУБА КОЛАСА І ЯНКІ КУПАЛЫ”**

СЛОВАЎТВАРЭННЕ І ІНШЫЯ ЎЗРОЎНІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

**МАТЭРЫЯЛЫ МІЖНАРОДНАЙ НАВУКОВАЙ
КАНФЕРЭНЦЫІ**

(Мінск, 24 – 25 лістапада 2014 г.)

**Мінск
“Права і эканоміка”**

*Л.В. Рычкова
(Гродна, Беларусь)*

**КОРПУСНЫЯ ТЭХНАЛОГІІ У ДАСЛЕДАВАННІ
СЛОВАУТВАРАЛЬНАГА ПАТЭНЦЫЯЛУ МОУНЫХ АДЗІНАК
(НА ПРЫКЛАДЗЕ ЛЕКСЕМЫ МЯЖА)**

А.А. Лукашанец у сваёй грунтоўнай манаграфіі, прысвечанай праблемам сучаснага беларускага мовазнаўства [8], слушна заўважае, што “словаутварэнне, як важнейшы сродак папаўнення слоўнікавага складу мовы,

самым ненасрэдным чынам упывае на фарміраванне сучаснай моунай карціны свету” [8, 44]. Даследчык таксама звяртае увагу на неабходнасць вывучэння “граматычных межаў рэалізацыі словаутваральных сродкаў з пэўнай словаутваральнай смантыкай” у сувязі з асаблівасцямі “словаутваральнай катэгарызацыі моунай карціны свету” [8, 53]. Сапраўды, словаутварэнне у працэсуальным аспекце адлюстроўвае патэнцыял сувязей паміж адзінкамі на усіх узроўнях мовы. Так, Л.У. Сахарны называе такія адносіны “надузроуневымі” [12, 9]. Ён таксама разглядаў словаутварэнне як сінтаксічны працэс і, выкарыстоўваючы паняцці камунікатыўнага сінтаксісу, падзяляў сістэму словаутваральных афіксаў на дзве часткі: афіксы, у якіх вызначана тэма наймення, і афіксы, што перадаюць рэму наймення, а таму не падпадаюць пад нейтралізацыю значэння і захоўваюцца пры стварэнні універбаў [13]. А.С. Кубракова адзначала, што “менавіта да сферы словаутварэння палежаць па сутнасці працэсы, якія звязваюць лексікон з сінтаксісам”, і падкрэслівала, “што за кожным матываваным вытворным або складаным утварэннем (дэрыватам) стаіць яго суджэнне, якім яно матывуецца” [7, 40].

Роля парадыгматычных фактараў у дэрывацыйнай марфалогіі і іх сувязь з паняццямі марфалагічнай крэатыўнасці і марфалагічнай прадуктыўнасці разглядаюцца на прыкладзе марфалагічнага словаутварэння у J. van Marle [17]. Па меркаванні J. van Marle, трэба адрозніваць паняцці марфалагічнай прадуктыўнасці і марфалагічнай крэатыўнасці: у паняцце марфалагічнай крэатыўнасці павінны быць уключаны звесткі аб усіх магчымых сносках і механізмах стварэння новых слоў гаворачым, у той час як у паняцце марфалагічнай прадуктыўнасці ўключаецца толькі тая частка спосабаў, якая звязана з крытэрыем рэгулярнасці. Такі падыход адпавядае прапанаванай Л.У. Сахарным у [12] канцэпцыі “камунікатыўнай намінацыі”: у адпаведнасці з гэтай канцэпцыяй вылучаюцца узнаўляемыя (моуныя, якія належаць да “сацыяльнага кода”) і “канструіруемыя” намінацыі, паміж якімі, на думку даследчыка, няма дакладнай мяжы. У нэўнай ступені, менавіта марфалагічнай крэатыўнасцю можна патлумачыць словаутваральную полісемію і аманімію (для словаутварэння рускай мовы даследаваны пры дапамозе фармальнай штучнай, рэлятыўнай, мовы у [14]).

Словаутваральны патэнцыял моўных адзінак, такім чынам, можа вывучыць толькі праз вызначэнне усіх вытворных ад іх – як сістэмных, “прадуктыўных”, так і “патэнцыяльных”, не замацаваных “моунай практыкай” [15, 97], узуальных, у тым ліку аказіянальных, адзінкавых слоў. Пры гэтым трэба асобна разглядаць выпадкі словаутваральнай інтэрферэнцыі, якія, з высокай доляй верагоднасці, могуць узнікаць пры працяглым узаемадзеянні блізкароднасных моў. Адзначым, што асноўныя віды “словаутваральных інтэрферэм”, якія назіраюцца як у рускім, так і беларускім маўленні білінгваў на тэрыторыі Беларусі, вызначаны і апісаны В.М. Нікалаевай у [11]; назіраюцца выпадкі словаутваральнай інтэрферэнцыі і у беларускамоўным перыядычным друку [9].

Сярод “пісьмовых” форм літаратурнай мовы менавіта тэксты СМІ ў найбольшай ступені адлюстроўваюць словаутваральны патэнцыял адзінак

мовы. Аднак вызначэнне усяго спектра вытворных лексем, “патэмпыяльных значэнняў” [15, 97] і дадатковых “экспрэсіўных значэнняў” [2, 9] словаутваральных фармантаў патрабуе аналізу вялікага аб’ёму моўнага матэрыялу і таму магчыма толькі шляхам выкарыстання корпусных тэхналогій. Найбольш прыдатнымі для падобных мэт з’яўляюцца лінгвістычна анатаваныя корпусы, пабудаваныя на аўтэнтычным моўным матэрыяле мас-медыя. Пры наяўнасці словаутваральнай разметкі можна вызначыць ступень прадуктыўнасці пэўных афіксаў; параўнаць сінанімічныя дэрывацыйныя сродкі не толькі па частотнасін ужывання, але і па размеркаванні у розных стылях, тыпах тэкстаў, падмовах; удакладніць дэрывацыйныя значэнні розных фармантаў. “Сырыя” (лінгвістычна неанатаваныя) корпусы таксама могуць быць прыдатнымі, бо дазваляюць пошук пры дапамозе спецыяльных масак.

Адным з вынікаў пошуку і абагульнення моўных дадзеных, атрыманых шляхам выкарыстання корпусных тэхналогій, можа стаць пабудова словаутваральных гнёздаў, якія мы разглядаем як 1) зручны інструмент візуалізацыі словаутваральнага патэнцыялу пэўнай лексічнай адзінкі; 2) сродак вызначэння “сінанімічных суфіксаў” [2, 10] і іншых сінанімічных фармантаў [5], а таксама “элементаў складаных слоў” [1]; 3) падыход да выяўлення “паралельных утварэнняў” [3, 56] і 4) фрагмент моўнай карціны свету. Пры гэтым мы згодны з тымі даследчыкамі (гл., напрыклад, [4]), якія лічаць, што у якасці вяршыні словаутваральнага гнязда павінна быць лексема, а не асобны ЛСВ. Корпусныя даныя, на нашу думку, могуць таксама спрыяць удакладненню тыпалогіі словаутваральных гнёздаў. Так, А.І. Маісеў [10] на падставе вызначэння чатырох разнавіднасцей словаутварэння вылучае чатыры тыпы словаутваральных гнёздаў: 1) “замкнутае” словаутварэнне, якому адпавядаюць “элементарныя” гнёзды, кожнае з якіх складаецца толькі з двух слоў; 2) “паралельнае” словаутварэнне, якому адпавядаюць “всерныя” гнёзды (суутваральнасць слоў адной ступені прадуктыўнасці, мінімальны аб’ём такога гнязда – тры словы, максімальны – без фармальных абмежаванняў, фактычна да 15–20 слоў); 3) словаутварэнне, якому адпавядаюць толькі “ланцужковыя” гнёзды (ланцужкі вытворных слоў рознай ступені прадуктыўнасці, мінімальны аб’ём – тры словы, максімальны – фактычна не больш за 5–6 вытворных); 4) словаутварэнне, якое складае “поўныя” гнёзды (“камбінаванае”, “паралельна-паслядоўнае” або “паслядоўна-паралельнае”; мінімальны аб’ём поўных гнёзд – чатыры словы, максімальны – фактычна да 100 і больш слоў). Больш падрабязная, іерархічная, тыпалогія словаутваральных гнёздаў прапанавана А.А. Кірдуна [6]. Даследуючы словаутваральныя гнёзды з зыходным тэмпаральным словам, А.А. Кірдуна спярша падзяляе іх на “слабаразгорнутыя і моцнаразгорнутыя”, а загым вылучае тыпы гнёздаў у межах кожнай з груп. Сярод слабаразгорнутых гнёздаў даследчык вызначае наступныя тыпы: 1) “двухслоўныя”, якія супадаюць са словаутваральнай парай; 2) “ланцужковыя”, межы якіх супадаюць са словаутваральным ланцужком; 3) “всерныя”, межы якіх супадаюць са словаутваральнай парадыгмай. Да моцнаразгорнутых аўтар адносіць “дрэвападобныя” гнёзды, “якія уяўляюць сабой комплексы, разнастайныя камбінацыі словаутваральных пар, ланцужкоў і

парадыгм” [6, 115], і вылучае дзве іх разнавіднасці: “ланцужкова-веерныя” і “веерна-ланцужковыя”.

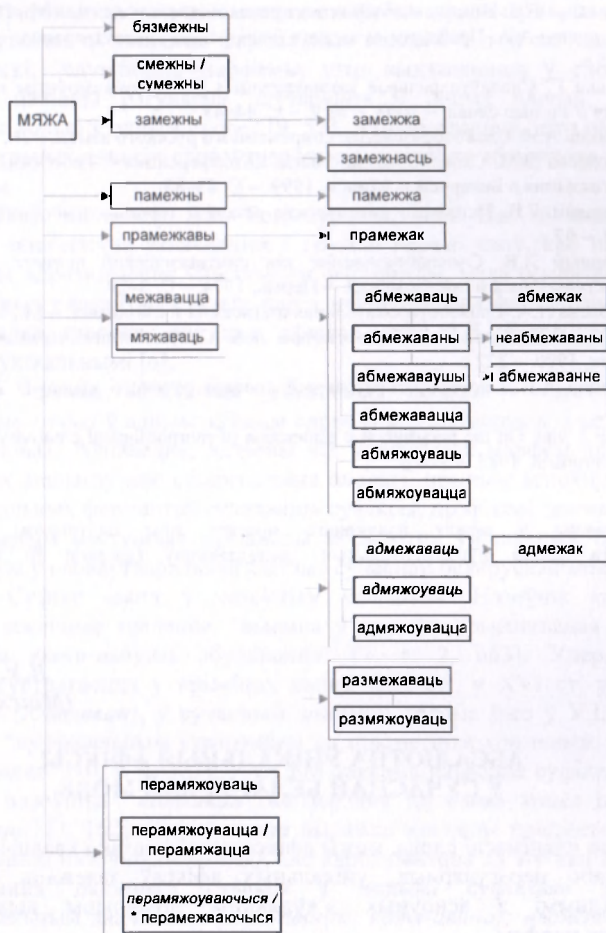
Пакажам зручнасць выкарыстання корпусных тэхналогіі у даследаванні словаўтваральнага патэнцыялу лексічных адзінак з невытворнай асновай на прыкладзе беларускамоўнай полісемічнай лексемы *мяжа*. У якасці базавага корпуса выкарыстаем беларускамоўную частку змешанага (руска-беларускага) электроннага паўнатэкставага рэсурсу – ілюстрацыйнага корпуса СМІ Гродзеншчыны (далей – Корпус), які ствараўся як частка новага модуля Нацыянальнага корпуса рускай мовы, названага корпусам рэгіянальнай і замежнай прэсы, у межах сумеснага навуковага праекта кафедры агульнага і славянскага мовазнаўства Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы і Інстытута рускай мовы імя В.У. Вінаградава РАН пры падтрымцы кампаніі Яндэкс. Статус ілюстрацыйнага аб’ёмулівае параўнаўча невялікі аб’ём Корпуса – каля 2111000 словаужыванняў, пры гэтым уласна беларускамоўная частка Корпуса не перавышае 800000 словаужыванняў. Такім чынам, нельга сцвярджаць, што вынік выкарыстання корпусных тэхналогіі для даследавання словаўтваральнага патэнцыялу лексемы *мяжа* абумоўлены вялікім аб’ёмам моўнага матэрыялу.

Выбар лексемы невыпадковы. Па-першае, яна мае невытворную аснову, роўную караню, што дазваляе нам не спыняцца падрабязна на праблеме вяршынні гнязда. Прыгадаем, што А.М. Ціханаў у першым словаўтваральным слоўніку гнездавага тыпу [16] вызначаў словаўтваральнае гняздо як упарадкаваную адносінамі вытворнасці сукупнасць слоў, якія аб’яднаны агульнасцю караня. Па-другое, абраная лексема і вытворныя ад яе павінны быць даволі частотнымі ў моўным матэрыяле Корпуса, пабудаванага на тэкстах СМІ Гродзеншчыны, адлюстроўваючы рэкурэнтнасць важнага для памежнага рэгіёну канцэпта. Аналіз корпусных выдач паказаў, што нават у такім невялікім па аб’ёме корпусе сустрэлася 79 ужыванняў слова *мяжа* у розных формах, а таксама вытворных ад яго слоў; пры гэтым найбольшую частотнасць мелі склонавыя формы самой гэтай лексемы ў множным ліку (*межы* – 25, *межаў* – 23, *межамі* – 47, *межах* – 17), крыху меншую – у адзіночным ліку (*мяжа* – 10, *мяжы* – 32, *мяжу* – 18, *мяжой* – 20 / *мяжою* – 1).

Пабудова словаўтваральнага гнязда паказала яго комплексны характар і тыпалагічную разнастайнасць (гл. схему ніжэй). Усе словы ў гняздзе зафіксаваны ў пачатковых формах, пры гэтым дзеясловы падаюцца ў асобных блоках у некалькіх незначальных формах (калі ў корпусе сустрэліся адпаведныя ім асабовыя формы), у гэтых жа блоках прыведзены дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі. Вытворныя ад дзеяслоўных форм словы таксама даюцца ў гэтых блоках. Адносіны вытворнасці наказаны стрэлкамі. Курсівам абазначаны словы, якіх няма ў корпусе, калі сустрэліся вытворныя ад іх, або нарматыўныя формы побач з ненарматыўнымі (азначаны зорччай).

Абсалютная большасць вытворных слоў гнязда, за выключэннем некаторых форм дзеяслова і аднакарэнных антонімаў тыпу *неабмежаваны*, падаюцца ў слоўніках. Выключэнне складаюць наступныя словы: *адмежак*, *замежжа*, *замежнасць*, *памежжа*, *смежны*. Апошнія слова можна разглядаць

як інтэрферэму (сустракаецца у Корпусе толькі 1 раз), астатнія – як патэнцыяльныя словы. Прыцягненне корпусных кантэкстаў дазваляе сцвярджаць, што словы *адмежак* (часу) і *прамежак* (часу) выкарыстаны як сінонімы; слова *абмежаваны* выступае як дзееспрыметнік і як прыметнік, а *абмежавана* і *бязмежна* – як прыслоўі. Кампаненты гнязда ужываюцца у фразеалагізмах (у шырокім сэнсе слова): *(далека) за межамі*, *(быць) у (разумных / пэўных) межах*, *не ведаць межаў (у)*, *на мяжы (знікнення)*, *мяжа дазволенасці*, *(не) пераходзіць за мяжу / пераступіць мяжу* (інтэрферэма), *(блізкае, далёкае / дальняе* (інтэрферэма) *за межамі* і інш. Атрыманыя вынікі яскрава сведчаць пра мэтазгоднасць ужывання корпусных тэхналогій у даследаванні словаўтваральнага патэнцыялу моўных адзінак.

Літаратура

1. Барбук С. Сіпанімія элементаў складаных слоў // Роднае слова. – 2013. – № 10. – С. 48–50.
2. Герд А.С. Современный русский язык. Словообразование. – Л., 1970. – 36 с.
3. Кандрацэня І.У. Словаутваральная сіпанімія аддзяяслоўных імён на *-ш(е)*, *-к(а)* нулявым суфіксам у сучаснай беларускай мове // Беларус. лінгвістыка. – 2004. – Вып. 54. – С. 53–60.
4. Кірду́н А.А. Лексіка-семантычны крытэрыі ў даследаванні словаутваральных гнёздаў // Беларус. лінгвістыка. – 2008. – Вып. 62. – С. 103–111.
5. Кірду́н А.А. Сіпанімія і словаутваральныя гнёзды тэмаральнай лексікі // Беларус. лінгвістыка. – 2006. – Вып. 57. – С. 83–90.
6. Кірду́н А.А. Словаутваральныя гнёзды з зыходным тэмаральным словам (на праблеме структурнай арганізацыі) // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. – 2009. – № 3. – С. 112–117.
7. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М., 1986. – 160 с.
8. Лукашанец А.А. Проблемы сучаснага беларускага словаутварэння. – Мінск, 2001. – 315 с.
9. Малько Г. Словаутваральная інтэрферэнцыя ў беларускамоўным перыядычным друку // Роднае слова. – 2003. – № 9. – С. 44–48.
10. Моисеев А.И. Словообразование современного русского языка. – Л., 1985. – 90 с.
11. Николаева О.М. Словообразовательная интерференция // Типология двуязычия и многоязычия в Беларуси. – Минск, 1999. – С. 83–88.
12. Сахарный Л.В. Психолингвистические аспекты теории словообразования // Проблемы лингвистики. – М., 1985. – 97 с.
13. Сахарный Л.В. Словообразование как синтаксический процесс // Проблемы структуры слова и предложения. – Пермь, 1974. – С. 3–29.
14. Соболева Н.А. Словообразовательная полисемия и омонимия. – М., 1980. – 200 с.
15. Сцяцко П.У., Гуліцкі М.Ф., Антанюк Л.А. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. – Мінск, 1990. – 222 с.
16. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. – М., 1985.
17. Marle J. van. On the paradigmatic dimension of morphological creativity. – In: Cinnaminson, 1985. – 328 p.

Падрыхтавана ў межах навуковага праекта пры падтрымцы Беларускага рэспубліканскага фонда фундаментальных даследаванняў (дагавор № 1119-0001 ад 16.04.2013).